

УДК 94(477.73)''1913/1917'': [37.03: 796.011.3]

Вербицький В.А., Миколаївський державний гуманітарний університет

Вербицький Віталій Анатолійович – старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту МДГУ імені Петра Могили. Майстер спорту з контактного карате. У 1996 р. закінчив Одеську державну академію будівництва й архітектури. Сфера наукових інтересів – історія фізичного виховання і спорту на півдні України.

Фізичне виховання і спорт у Миколаївському вчительському інституті 1913-1917 рр.

У статті висвітлюються постановка і розвиток фізичного виховання у Миколаївському вчительському інституті у дореволюційний період. На прикладі інституту автор розглядає стан системи фізичної підготовки молоді у Російській імперії.

In this article the delivery and developing of physical trainings in Mykolayv's teacher's institute of before-revolution period is described. Author considers the status of the system of physical preparation of youth in Russian Empire on example of the institute.

Друга половина XIX – початок XX ст. – важливий період у сфері фізичного виховання і спорту. Саме у цей час у Російській імперії відбувається становлення педагогічних і наукових основ фізичного виховання, створюються спортивні товариства, розвиваються сучасні види спорту, запроваджується система фізичних вправ у навчальних закладах.

Вивченню процесів розвитку фізичної культури і спорту у дореволюційний період присвячені роботи вчених різних років як радянського часу, так і сучасності. Разом з тим історія фізичного виховання і спорту в Україні, особливо її регіональний аспект, є найменш вивченою сторінкою нашої культури. Публікації миколаївських краєзнавців, істориків, педагогів Л.П. Сергієнка, С.М. Главатого, Н.Ю. Довгань, Б.Л. Арова, А.Ф. Кисельова, М.Б. Козира [1] та ін., безумовно, містять цікавий і цінний історичний матеріал, але розкривають лише окремі аспекти даної теми. Тому метою статті є більш глибоке вивчення проблеми становлення практики фізичного виховання в освітніх установах півдня України, зокрема в

Миколаївському вчительському інституті.

Миколаївський вчительський інститут разом із міським училищем при ньому був відкритий ухвалою Міністерства освіти від 18 липня 1913 р. Розрахований на трирічний термін навчання, інститут давав середню педагогічну освіту і готував викладачів широкого профілю для шестирічних міських початкових училищ і прогімназій. Для проходження практики студентами було створено міське училище з 4-річним терміном навчання. Офіційне відкриття вчительського інституту відбулося 27 жовтня 1913 р.

Вчительський інститут і міське училище розміщувалися в будинку купця В.Ю. Берга. Двоповерховий особняк налічував 15 кімнат. Із часом до серпня 1915 р. була зроблена двоповерхова прибудова на всю ширину будинку загальною площею 52 кв. саж., у якій на першому поверсі розмістилися 2 класи міського училища, а на другому – актовий зал [2].

В інституті існувала урочна система викладання, характерна для середніх навчальних закладів, а з початку 1916/1917 навчального

року вона була замінена лекційно-репетиційною [3]. Викладалися такі предмети: Закон Божий, російська мова і література, історія і географія, математика, фізика, природознавство, психологія, педагогіка, графічне мистецтво, спів, гімнастика та ін.

Гімнастика входила до числа обов'язкових предметів. Першим викладачем гімнастики і військового строю в інституті був підпоручик 58-го Празького полку Людвіг Казимирович Паєвський. Народився Людвіг Казимирович 4 квітня 1883 р., закінчив Херсонські морехідні класи зі званням штурман дальнього плавання і Санкт-Петербурзьку Головну військово-гімнастичну і фехтувальну школу, в 1905 р. нагороджений орденом Святого Станіслава III ступеня, брав участь в Олімпійських іграх, що проходили під час Всеросійської виставки у м. Києві в серпні 1913 р., і, перебуваючи у фехтувальній школі, був призначений до участі у височайшому огляді "потешних", що проходив у липні 1913 р. в м. Санкт-Петербурзі та був широко освітлюваний на сторінках як російських, так і місцевих газет [4].

Л.К. Паєвський був прийнятий на службу 1 жовтня 1913 р. за вільним наймом зі штатним утриманням 600 руб. на рік [5]. Сума на ті часи невелика. Для порівняння: штатний викладач історії та географії отримував платню 1440 руб. на рік [6]. Окрім того, що він займався педагогічною діяльністю в інституті, Л.К. Паєвський з 1 травня 1913 р. перебував на посаді завідуючого гімнастикою в усіх міських початкових школах м. Миколаєва [7].

Заняття гімнастикою в інституті проходили щодня (6 разів на тиждень), по годині у кожному класі, а в міському училищі було призначено 3 години на тиждень. Помічника викладача гімнастики в інституті не було. На заняттях з учнями міського училища Л.К. Паєвському по черзі допомагали вихованці інституту, не отримуючи за це ніякої винагороди, оскільки ці заняття носили характер обов'язкової практики. На підставі положення про "пробні уроки", розробленого за прикладом інститутів Феодосії та Іркутська і затвердженого опікуном Одеського учбового округу, результати проведених уроків оцінювалися і записувалися у відомість, після чого обговорювалися із зауваженнями і рекомендаціями як з вихованцями старших класів вчительського інституту, так і на засіданнях педагогічної ради.

Навчальні програми щорічно затверджувалися педагогічною радою на підставі розпорядження Міністерства народної освіти від 28 липня 1907 р. Усі програми склалися викладачами інституту.

Викладання з усіх предметів у

вчительському інституті велося за міністерськими програмами. Засіданням педагогічної ради від 16 жовтня 1913 року була затверджена "програма у вигляді короткого конспекту того курсу з теорії фізичного розвитку і виховання, а також з методики фізичного розвитку, які викладач гімнастики має намір пройти з вихованцями 1-го класу вчительського інституту в 1913/1914 навчальному році". У своїй програмі Л.К. Паєвський передбачав одну годину на тиждень присвятити теорії та методиці фізичного розвитку, решта годин була призначена керівництву фізичними вправами як вихованців інституту, так і учнів міського училища [8]. Основу практичного розділу курсу гімнастики склали сокольсько-шведська система фізичних вправ (див. далі) і спорт. Військового строю повинні були навчатися учні міського училища, а вихованці інституту отримували необхідні відомості про нього, як майбутні інструктори гімнастики у вищих навчальних закладах. У подальші роки ця програма поширилася на учнів 2-го класу вчительського інституту [9].

Особливість навчальних програм, розроблених вчителями гімнастики Миколаївського вчительського інституту (далі МВІ) полягала у тому, що в них передбачалося проходження курсу як теоретичної гімнастики, так і теорії фізичного розвитку, що було відступом від учбового плану, затвердженого Міністерством народної освіти в програмі від 13 листопада 1876 р.

Теоретичний курс у 1-му і 2-му класах був розбитий на два півріччя у кожному класі. У 1-му класі вивчалися цілі, завдання і способи фізичного розвитку, гімнастика розвитку і прикладна гімнастика, проводився аналіз різних положень і рухів у гімнастиці, їх вплив на організм людини. Велика увага приділялася анатомічній будові тіла, механізмам його рухів, роботі м'язів, впливу вправ на форму скелета і м'язів, фізіологічним процесам, що відбуваються в організмі, розкриттю механізмів розвитку фізичних характеристик, зокрема координації рухів і швидкості. Важливою частиною програми стало вивчення основних природних рухів (ходьби, бігу, стрибків), їх фаз і впливу на організм людини; розроблені вправи на гімнастичних приладах; проводився аналіз основних положень шкільної гімнастики, гігієнічних умов проведення занять; складався план гімнастичного уроку [9].

У 2-му класі теоретична підготовка була присвячена історії фізичного виховання народів світу. Зокрема, значний час було приділено діячам Реформації Д. Локку, Ж.-Ж. Руссо, Франсуа Аморе, Песталоцці, Фрідріху-Людвігу Яну, Адольфу Шпісу, діячам гімнастики Г. Фіту,

І. Гутс-Мутсу, системі гімнастичних вправ П. Лінга. Тут же аналізувалися характерні особливості системи фізичного виховання початку ХХ ст. в різних країнах світу, зокрема Німеччині, Англії та Росії [9].

У Російській імперії того часу в навчальних закладах не існувало єдиної системи фізичного виховання, як і єдиної програми. У зв'язку з цим у дореволюційних школах заняття гімнастикою проводилися на основі різних гімнастичних систем, найбільш поширеними з яких були німецький, шведський і чеський напрями. Найпопулярнішою була сокольська гімнастика, створена відомим діячем культури Чехії М. Тиршем. Так, за даними Міністерства народної освіти 1912 р., у 855 середніх учбових закладах викладалася сокольська гімнастика, 296 – шведська, 415 – німецька військова гімнастика, а також велася фізична освіта за системою П.Ф. Лесгафта [10].

У навчальних закладах, де проводилася гімнастика, вона була головним чином військовою. Ця спрямованість, по суті, була програмною настановою офіційної педагогіки. Заняття проводилися військовими, серед яких багато хто мав слабе уявлення про фізичне виховання дітей [10].

Система викладання гімнастики у вчительському інституті була змішаною (сокольська і військова). Обидві системи викладалися паралельно. Практичний курс гімнастики складався зі строю, військової гімнастики і вільних рухів за сокольською системою. Він включав вправи на гімнастичних приладах: турніку, паралельних брусах; вправи на коні, кільцях; лазіння по канату, ходіння по колоді та ін.; легкої атлетики – біг на 100 та 400 м, бар'єрний біг на 100 м, стрибки в довжину і висоту, метання списа, диска, ядра, ручної гранати. Невід'ємною частиною уроку гімнастики були рухливі ігри, такі, як: лабіринт, третій зайвий, фортеця, чорні та білі, кругова вірвочка, російська лапта, проста гра у ціль, перегонки з прапорцями, джгут, бондар, ножний м'яч (футбол), городки, чехарда і швайка, естафетний біг, перетягування каната, перенесення поранених [11].

Для успішної постановки справи фізичного розвитку учнів за поданням викладача гімнастики Л.К. Паєвського у 58-го Празького полку було придбане гімнастичне приладдя на суму 218 руб. 56 коп. [12]. Усього ж до 1 січня 1914 р. у вчительському інституті налічувалося 73 гімнастичних предмети на загальну суму 411 руб. 25 коп. Серед них: паралельні бруси, турнік, дерев'яний кінь, оббитий шкірою, пара кілець, трапеція, матрац кокосовий, місток дерев'яний, диски залізні, залізні ядра по 17,5 фунта, списи, наконечники до списів, сталеві

палиці для стрибків, футбольний м'яч, залізні палиці для вільних вправ [13]. Така кількість гімнастичних приладів залишалася незмінною аж до 1917 р., хоча щорічно інститутом виділялися кошти на придбання обладнання. Ці гроші йшли в основному на облаштування учбових кабінетів і поповнення бібліотеки книгами.

Спеціального гімнастичного залу в той час при інституті не було. Заняття гімнастикою з вихованцями інституту холодної пори проводилися в тимчасовому приміщенні, що складалося з 2-х суміжних вільних кімнат загальною площею 22 кв. саж. [14], а з учнями міського училища – в актовій залі. Восени і навесні заняття гімнастикою проходили на відкритому повітрі. Заняття з легкої атлетики проводилися у літній період. З цією метою в садибі, що орендувалася інститутом і мала досить великі розміри, був влаштований майданчик для ігор і фізичних вправ загальною площею 598 кв. саж. [15].

Учні навчалися гімнастики у звичайних костюмах, затверджених 26 жовтня 1913 р. за пропозицією опікуна Одеського учбового округу. Вони склалися з однобортної куртки чорного сукна зі стоячим коміром, з прихованими гудзиками; брюк такого ж кольору; темно-синього кашкета з темно-синім оксамитовим околицем і пальта чорного сукна статського крою [16]. Така форма була абсолютно непридатною для занять гімнастикою, до того ж вона не відповідала вимогам гігієни, і тому в планах інституту було придбання для вихованців особливих гімнастичних костюмів, а для учнів міського училища – гімнастичних костюмів за власний рахунок. Не було в будівлі й душа, яким могли б користуватися учні після фізичних вправ [14].

При проходженні курсу гімнастики посібником для вихованців служили роботи професора Г. Демені “Механізм руху і загальна педагогіка гімнастики”, Г.А. Дюперрона, а також “Порадник для навчання військ гімнастики”, прийнятий у військовому відомстві [17].

Питання фізичного виховання були предметом вивчення і в інших дисциплінах. Так, у програмі з педагогіки для вихованців 2-го класу МВІ є розділ “Охорона здоров'я учнів”, де серед інших розглядалися такі теми: задачі шкільної гігієни; фізичні вправи, гімнастика; перерви, свята, канікули; екскурсії; освітні подорожі [18]. У протоколі педагогічної ради від 22 грудня 1914 р. затверджений список книг з педагогіки, які необхідно було придбати для шкільної бібліотеки. Серед них вирізняються твори філософів Ф. Рабле і М. Монтеня “Роздуми про виховання і навчання”, Ж.-

Ж. Руссо “Еміль про виховання”, Ч. Спенсера “Виховання розумове, моральне і фізичне” [19].

У кінці навчального року вихованці інституту підлягали перевідним екзаменам. Іспити приймалися комісією у складі 3-х чоловік – директора і вчителів інституту. Екзамен з гімнастики у 1-му класі МВІ пройшов 13 червня 1914 р. У ньому взяло участь 26 чоловік, а одному учневі іспит відклали на осінь, зважаючи на його слабе здоров'я. Комісія у складі директора інституту П.М. Жданова і вчителів Л.К. Паєвського та В.О. Мурзанова їх знання оцінила таким чином: на “відмінно” здали 13 чол., “добре” – 7, “задовільно” – 6. Річний же бал з гімнастики склав: “відмінно” – у 7 чол., “добре” – у 19-ти [20]. У подальші роки перевідні іспити у вчительському інституті було відмінено з причини важкого становища в країні, спричиненого Першою світовою війною.

Військові події Першої світової з усією очевидністю показали незадовільну фізичну підготовку російської армії та значною мірою вплинули на стан фізичного виховання у Російській імперії. Така ситуація стала наслідком політики уряду Росії стосовно фізичного виховання молоді і ясно показала, що навчальні заклади були невідповідні до введення гімнастики як навчальної дисципліни. Погана підготовка виявлялася у відсутності кваліфікованих викладацьких кадрів, відповідних приміщень і слабкій матеріальній базі. виправити стан справ могли позаурочні заняття у спортивних клубах міста. Проте уряд, боячись революційних настроїв у молодіжному середовищі, своїми “правилами” для учнів забороняв їм брати участь як у спортивних, так і в громадсько-політичних організаціях.

Війна, що тривала, вимагала напруження всіх сил держави, аби укріпити її військову потужність. Російська армія на фронтах несла величезні людські втрати і потребувала постійного поповнення своїх рядів новими, фізично міцними людьми, причому швидкість і якість їх підготовки до військової служби значною мірою повинні були вплинути на досягнення загального успіху на театрі військових дій.

У зв'язку з цим для надання особам, що підлягали призову на військову службу, можливості підготуватися до неї та прискорити подальше їх навчання у військах, згідно з “Положенням про мобілізацію спорту,” затвердженим 8 грудня 1915 р., у середніх і початкових учбових закладах вводиться допризовна підготовка молодих людей.

У циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 31 грудня 1916 р. зазначалося, що “основною метою допризовної підготовки є полегшення для молоді засвоєння знань і вимог воєнно-

похідного життя і службової дисципліни, нерозривно пов'язаної з розвитком енергії, бадьорості духу, і усвідомлення кожним майбутнім солдатом його обов'язку перед батьківщиною” [21].

Для здійснення цього важливого завдання по всій території Російської імперії на період війни організовувалися Військово-спортивні комітети. Допризовна підготовка проводилася під їх наглядом і при їх сприянні як у приписаних до них спортивних організаціях і гімнастичних товариствах, так і в початкових і середніх учбових закладах.

Формування в м. Миколаєві Військово-спортивного комітету було доручене директоріві 1-ї гімназії дійсному статському радникові Капітону Львовичу Добрицькому [22].

Перше засідання Миколаївського військово-спортивного комітету (далі МВСК) відбулося 25 лютого 1916 р. Для участі в нараді були запрошені представники адміністрації міста, різних міністерств, відомств і спортивних товариств [23].

Головою МВСК обрали дійсного статського радника Бориса Олександровича Юрєнева, його помічниками – К.Л. Добрицького і генерал-майора Миколу Никифоровича Яковлева [24].

На курси допризовної підготовки приймалися особи, що досягли 16-річного віку, придатні за станом здоров'я до проходження військового строю. Усім курсистам безкоштовно видавалася форма встановленого зразка.

Заняття на курсах проводилися по буднях, від 8-ї до 10-ї ранку або від 6-ї до 8-ї вечора, а в святкові дні – від 8-ї до 10-ї ранку. Тривалість курсу складала від 6 до 8 тижнів. Програма була досить об'ємною і включала: 1) військову пам'ятку; 2) гімнастику; 3) тренування з ходьби і бігу; 4) корисну гімнастику; 5) стройову підготовку; 6) одиночне вчення; 7) володіння зброєю; 8) 3-лінійну гвинтівку; 9) підготовчі вправи до стрільби; 10) стрільбу; 11) орієнтування на місцевості; 12) службу польового командира; 13) розвідку; 14) словесність [25].

Особи, які пройшли допризовну підготовку, підлягали випробуванням в Особливій комісії, що утворювалася при МВСК. Ті, хто успішно витримали іспити, отримували посвідчення від Військово-спортивного комітету і мали право займатися допризовною підготовкою молодих людей в товариствах, організаціях і учбових закладах.

Перший випуск учнів середніх учбових закладів, які пройшли курс допризовної підготовки, відбувся 27 травня 1916 р. Більшість із них вступили до військових училищ [26].

Посилені освітні заняття з військового строю і бойової стрільби в Миколаївському вчительському інституті починають проводитися з початку 1914 р. Разом з тим проведення цих занять було ускладнене через відсутність необхідної кількості гвинтівок і достатньої кількості підручників з допризовної підготовки, про що регулярно повідомлялося у звітах опікунові Одеського учбового округу. Так, ще у вересні 1914 р. керівництво вчительського інституту зверталось з проханнями до Одеського артилерійського управління, опікуна Одеського учбового округу і Управління військового порту надіслати для інституту 50 шт. гвинтівок системи Бердана. Проте відповідей з боку цих організацій отримати так і не вдалося [27]. І лише в лютому 1917 р. інститут отримав незначну кількість гвинтівок – 15 штук [28].

Заняття з допризовної підготовки у вчительському інституті в 1916 р. проводилися щодня, крім суботи, на 4-му уроці, з 12-ї до 1-ї дня [29]. Для стрійових вправ і занять військовою гімнастиккою при інституті був улаштований плац і придбані всі необхідні гімнастичні прилади. Частина часу, призначеного для занять гімнастиккою і військовим строєм, присвячувалася вивченню стрійового статуту і статуту польової служби. Окрім стрійової підготовки, до програми вводилося навчання рукопашних прийомів, знайомство з будовою гвинтівки і учбова стрільба [30]. По закінченні курсу допризовної підготовки вихованці проходили практичні випробування. Ухвалою педагогічної ради від 25 квітня 1916 р. в інституті вирішено було провести 29 квітня практичні випробування з військового строю, а 17 травня – з військових статутів [31].

З 1 вересня 1915 р. замість Л.К. Паєвського обов'язки викладача гімнастики у вчительському інституті виконував капітан 45-го піхотного запасного батальйону Сергій Михайлович Федотченко. Підпоручик Л.К. Паєвський на початку вересня 1915 р. був мобілізований до діючої армії і загинув 5 жовтня 1915 року на фронті [32].

Прагнучи поліпшити існуюче становище у справі фізичного виховання молоді, Міністерство народної освіти видає циркулярну пропозицію від 13 травня 1915 р. щодо використання літнього періоду з метою зміцнення здоров'я і фізичного розвитку учнів за допомогою фізичних вправ і організації загонів для виконання польових робіт. Згідно з цією пропозицією, до фізичних вправ входили: рухомі ігри на відкритих майданчиках, прогулянки, походи, екскурсії, створення

загонів “юних розвідників” (бой-скаутів), плавання, гребний спорт та інше. Для полегшення виконання цього завдання Головнонаглядаючим за фізичним розвитком населення генерал-майором Воєйковим було запропоновано директорам навчальних закладів використовувати спортивні товариства з метою залучення інструкторів фізичних вправ [33].

Незважаючи на заходи Міністерства народної освіти і керівництва інституту, заняття з гімнастики і допризовної підготовки проводилися незадовільно. Так, у 1915/16 навчальному році 2,5 місяця учні були позбавлені можливості займатися фізичними вправами і військовим строєм, оскільки будівля інституту була реквізована для потреб військового часу, а у відведеному інституту і міському училищу приміщенні приватної жіночої гімназії С.Г. Зінової не було достатньо місця не тільки для занять гімнастиккою, а й для уроків із загальноосвітніх предметів [34]. Влітку не проводилися заняття як фізичними вправами, так і з допризовної підготовки через те, що більшість вихованців 1-го і 2-го класів, будучи селянськими дітьми, після закінчення занять негайно роз'їжджалися на польові роботи в господарства своїх батьків. Ті ж із вихованців, хто залишався в місті, працювали на заводах, щоб хоч якось допомогти своїм батькам у скрутний військовий час. Вихованці випускних класів, як правило, після закінчення інституту відправлялися до військових училищ, де і проходили відповідну підготовку. У грудні 1916 – січні 1917 рр. на прохання 14 учнів, які виявили бажання вступити до військових училищ, у Миколаївському вчительському інституті пройшли дострокові випускні іспити. Витримали випробування 13 чоловік, троє були нагороджені срібними медалями [35].

Займатися гімнастиккою влітку було проблематично ще з однієї причини – вчитель гімнастики був “особливо зайнятий і не мав для цього достатньо часу” [36]. Окрім того, вчителі не отримували платні від навчальних закладів під час літніх канікул.

Влітку 1916 р. курс допризовної підготовки пройшли всього два добровольці, був підготовлений один інструктор з числа 54-х учнів міського училища [37].

Не залучалися інститутом, незважаючи на рекомендації Міністерства народної освіти, до фізичного виховання і представники спортивних клубів міста. Інститут просто не мав коштів, необхідних для утримання цих клубів.

Разом з тим, на виконання все тих же вказівок міністерства, вчительським інститутом протягом року влаштовувалися пізнавальні

Література

1. Сергієнко Л.П. Про зародження фізкультури і спорту на Миколаївщині // IV Республіканська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 606-607; Сергієнко Л.П., Главатий С.М. Світ здоров'я. – Одеса: Маяк, 1992; Довгань Н.Ю. З історії розвитку фізичного виховання і спорту у Миколаєві в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. – Т. 8. – С. 37-45; Кисельов А.Ф., Козир М.Б. Від масовості – до майстерності у фізичній культурі та спорті (1789-2001 рр.). – Миколаїв: МДПУ, 2003; Аров Б. А починалось на пустyre // Аров Б. Акварели рідного города. – Николаев, 2002. – С. 266-273.
2. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 115, оп. 1, спр. 131, арк. 2.
3. ДАМО, ф. 115, оп. 1, спр. 174, арк. 70.
4. Ibid, спр. 42, арк. 56-58; спр. 50, арк. 44а.
5. Ibid, спр. 50, арк. 44а.
6. Ibid, спр. 11, арк. 79.
7. Ibid, арк. 82.
8. Ibid, спр. 33, арк. 18.
9. Ibid, спр. 54, арк. 218-220; спр. 100, арк. 150-152.
10. Голощанов Б.Р. История физической культуры и спорта: Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2002. – С. 108-109.
11. ДАМО, ф. 115, оп. 1, спр. 42, арк. 56-58; спр. 54, арк. 218-220, спр. 100, арк. 150-152; спр. 50, арк. 39-40; спр. 84, арк. 21.
12. Ibid, спр. 33, арк. 18.
13. Ibid, спр. 42, арк. 56-58, 62.
14. Ibid, арк. 56-58.
15. Ibid, арк. 76.
16. Ibid, спр. 84, арк. 36.
17. Ibid, спр. 42, арк. 56-58; спр. 84, арк. 21.
18. Ibid, спр. 54, арк. 210.
19. Ibid, арк. 172.
20. Ibid, спр. 53, арк. 53.
21. Ibid, ф. 229, оп. 1, спр. 1680, арк. 4.
22. Ibid, арк. 13.
23. Ibid, арк. 23.
24. Ibid, арк. 24.
25. Ibid, арк. 37; Николаевская газета. – 1916. – 13 августа.
26. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 1680, арк. 36.
27. Ibid, ф. 115, оп. 1, спр. 78, арк. 82-83.
28. Ibid, спр. 81, арк. 68.
29. Ibid, спр. 132, арк. 18.
30. Ibid, арк. 7.
31. Ibid, спр. 129, арк. 44.
32. Ibid, спр. 81, арк. 46; спр. 90, арк. 18.
33. Ibid, спр. 78, арк. 95.
34. Ibid, спр. 131, арк. 10.
35. Ibid, спр. 99, арк. 59.
36. Ibid, спр. 129, арк. 49.

Надійшла до редколегії 28.01.2007 р.